

ՊԵՏՐՈՍ ԴԻ ՍԱՐԳԻՍ ԳԻԼԱՆԵՆՑ

(Պատմական-կենսագրական ակնարկ)

Հայոց նոր պատմութեամբ հետաքրքրւողները յիշում են անշուշտ այս մարդու անունը. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն այն իսկ անձնաւորութիւնն է, որ 1720-ական թուականների սկզբին Պարսկաստանի ժամանակակից անցքերի ու դրանց ընթացակից հայոց քաղաքական շարժման մասին օրագրի ձևով կազմած մի ընդարձակ տեղեկագիր ուղարկեց ռուսաց քաղաքական շրջաններում ծանօթ հայ գործիչ Մինաս վարդապետին և Գիլանի ռուս կառավարիչ քրիզագիր Լեւաշեւիին*):

Օրագրողի անձնաւորութեան մասին մի քանի ակնարկ գտնում ենք միայն նրա թողած պատմական յիշատակաքանի վերջին հատուածում: Աւելի մօտ հասկացողութիւն են տալիս մեզ նրա մասին մեր ձեռքի տակ եղած մի քանի անտիպ գրութիւններ, որ մինչ այժմ դեռ չեն դարձել յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ: Գիլանենցն այստեղ դէպքերի արձանագրող չէ արդէն, այլ նրանց մէջ մասնակցող կենտրոնական դէմք. նրա անունը կապւում է այստեղ ժամանակի քաղաքական-ազգային ձեռնարկների հետ: Թղթերի մէջ զեկուցանողը ինքը Գիլանենցը չէ այլևս, այլ նրան գործակից մարդիկ ու նրան հովանաւորող Մինաս վարդապետը, հայոց քաղաքական շարժման մէջ նշանաւոր դէմքերից մէկը: Սակայն չը պէտք է

*) «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի չուղայեցւոց բարձրագոյն դրած». («Գոռնիկ Հայոց Աշխարհին», 1863. էջ 81—112 և 181—212).—Հմմ. «Дневникъ осады Испагани Афганами, веденный Петросомъ ди Саркисъ Гиланенцъ. въ 1722 и 1723 годахъ. Матеріалы для исторіи Персіи. Переводъ и объясненія К. Патканова, (Приложение къ XVII-му тому Записокъ Имп. Акад. наукъ. № 3. pp. XXXII+57). СПБ. 1870. Պատմական գրականութեան մէջ Գիլանենցին ուշադրութեան են առել Զօրեւ «Снош. Пет. Вел. съ арм. народомъ» СПБ. 1898. Введение LXI—LXIII և Լէօ «Հայկական տպագրութիւն» Թիֆլիս 1901. Բ. տպ. էջ. 329 և հետ.

մոռանանք և այն, որ այդ թղթերը մեծ մասամբ գրուած են Գիլանենցի մասնաւոր նամակների ու զեկուցագրերի հիման վրայ: Այդ տեսակետից իսկ նրանք ներկայանում են մեզ, որպէս նրա ընդարձակ տեղեկագրի շարունակութիւնն ու ամփոփումը*):

* *

★

Գիլանենցի գործունէութեան սկզբնական եղանակը.

Քիչ բան կարող ենք ասել Գիլանենցի կեանքի և գործունէութեան սկզբնական շրջանի մասին: Այն հանգամանքը, որ նա գրում է նոր Զուղայի բարբառով ինքնին արդէն հաւանական է կացուցանում, որ նա ծնուած և դաստիարակուած պէտք է լինի Սպահանի նշանաւոր արուարձանում: Ազգանունը մատնում է մեզ թերևս նրա հեռաւոր նախորդների հայրենիքը, այն երկիրը, որ յետագայում պէտք է դառնար մեր հերոսի գործունէութեան

*) Այստեղ յիշուած գրութիւնները պահուած են Моск. Главн. Архивъ, Мин. Иностр. Дѣлъ. Дѣла армянскія. 1725. № 1. ներքոյ. («Донoшеніе Армянскаго Архіерея Минаса вартапета о усиленіишей прозбѣ Армянскаго народа прислать къ нимъ начальника могущаго имъ руководствовать по причинѣ, что главный ихъ начальникъ Петръ Сергеевъ на баталіи убитъ.») Գործի մէջ գտնուած թղթերից կարևոր են ա) Մինաս վարդապետի 1725 թ. 1-ն փետրուարի թուակիր մի զեկուցումը ցարին. (fol 2 r—3 r.). բ) Կուրբատովի 1725 թ. ապրիլի 12-ի զեկուցումը արտաքին գործոց կոլլեգիային Գիլանի գործերի համար Մինաս վարդապետի Մոսկուայից Պետերբուրգ գնալու ցանկութեան մասին (fol 4 r—5 r.). գ) Յովհաննէս (Иванъ.) անունով հայի Գիլանից Մինաս վարդապետին գրած 1725 թ. 17-ն յունուարի թուակիր նամակը. (fol. 9 r—13 r.). Այս նամակի հեղինակը, ինչպէս վկայում է Մինաս վարդապետը, եղել է Պետրոս Գիլանենցի գործակիցներից և նրա այն «լաւ և հաւատարիմ ընկերը, որին ինքն Պետրոսը վստահանում էր իր գաղտնիքները». նամակագիրն ինքը ամփոփում է իր դժբախտաբար միայն ողուսելէն թարգմանութեամբ մեզ հասած գրութիւնը այս խօսքերով. «Все вышеписанное покойникъ Петръ писалъ, а я съ того сіе пишу якобъ копію». (fol. 12 v.). դ) Մինաս վարդապետի 1725 թ. 19-ն օգոստոսի թուակիր դիմումը Կատարինէ Ա. կայսրունուն. (fol. 27 r—28 v.) Վերջին թղթով Մինաս վարդապետն ընթացք է տալիս նախորդ գրութեան մէջ արուած դիմումներին: Այդ թուղթը, որի մէջ խօսք կայ նաև Հայերի ընդհանուր քաղաքական ակնկալութիւնների մասին, զետեղում ենք սոյն յօդուածի յաւելուածում:

գլխաւոր կայանը: Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մի խաչքարի վրայ կայ յամենայն դէպս յիշատակութիւն, որ գալիս է ասելու, թէ նրա տոհմը հաստատուել էր այդտեղ դեռ ժէ դարում և եղել է մէկը գաղութի ունեւոր հայ տներից*): Անշուշտ ինքը Պետրոսն էլ ապրուստի կարիք չէ ունեցել անցեալում: Նրա հայրանունն եւրոպականացած ձևը, բաւականաչափ բնորոշ յատուկ ժամանակի ու շրջանի համար, վկայում է, թէ 1723 թուին նա արդէն աշխարհ տեսած մարդ էր, ունեւոր վաճառական: «Նրա գրելու ձևից իսկ, նկատում է Ք. Պատկանեանը, երևում է, որ հեղինակը գրագէտ մարդ է, փորձուած, թէև չէ ստացել առանձին կրթութիւն: Այն հանգամանքը, որ նա յաճախ գործ է ածում ռուսերէն վերս (верста), չիւն (чунь), վօլնա (вольный), սուխարի (сухарь) և այլն բառերը, ապացուցանում է, որ նա եղել է Ռուսաստանում, եթէ չընդունենք, որ ռուսերէն բառերի գործածութիւնը այն ժամանակ սովորական էր պարսկահայերի մէջ**): Պատկանեանի բերած բառերի գործածութիւնը օրագրի մէջ կարելի էր լինէր իհարկէ վերագրել նաև Գիլանում ապրող ռուս զինուորականների և պաշտօնեաների ազդեցութեանը, որոնց հետ հեղինակը մօտ և անմիջական շփման մէջ էր գտնւում: Որ սակայն Գիլանենցը մինչ այդ եղել է Ռուսաստանում և նոյն իսկ Արեւմտեան Եւրոպայում՝ դրա համար կան անմիջական տուեալներ: 1716 թուին հանդիպում ենք նրան Ամստերդամում ժամանակի խոշոր հայ գէմքերից մէկի՝ Ղուկաս Վանանդեցու շրջանում. Վանանդեցու այդ թուին լոյս տեսած «Պատկերասէր պատկերատեաց»ի խորագրի տակ կարդում ենք՝ «Նուիրագրեալ և Տեառնագրեալ Զուղայեցի Գիլանէնց ի Տ՛ր հանգուցեալ Սարգսի որդւոյ Պետրոսին»: Դժբախտաբար Վանանդեցու

*) Այդ խաչքարի վրայ կարդացւում է «Սուրբ խաչս յիշատակէ գլնց Աւետիկն, թիվն ռճի, յշտկէ սուրբ եկցս գլնց (Գիլանէնց) Աւետիկին՝ և կողակցաց Մարաթին՝ Ասլիջանին՝ և որդի Յակորջանին»։ Տես, Տէր Յովհաննէան, Յար. «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան»։ Նոր Զուղա, 1881. Բ. էջ. 6.

**) «Дневникъ И. Т. Д.», առաջարան. էջ XXIX—XXX.

այդ գիրքը յիշատակարան չունի, և մենք զժուարանում ենք ասել, թէ ինչու կամ ինչպէս է Գիլանենցն արժանացել նշանաւոր տպագրչի այդ ուշադրութեանը. բայց թէ յիրաւի Գիլանենցն այդ ժամանակ հետաքրքրուում էր հայ գրքի վիճակով ու ըստ երևոյթին նաև մեկենաս էր հանդիսանում նրա տպագրութեան՝ եզրակացնել կարող ենք Ամստերդամից գրած նրա մի նամակից, որ նոյն տարին նա ուղղել է Ռուսաստանի նուիրակ Զուդայեցի Յովակիմ արքեպիսկոպոսին*)։ ահա և նրա տողերը՝

Գերապայծառ Տ՞ն իմոյ յօվագիմ եպիսկոպոսիդ.

Յատ լիցի վերդ որ տ՞ր եղիսէիցն խնդրեցի որ հ՞րմնցդ գրի որ լազաթ առես. վարպետ դուկասին ծնւացայգիր նարեկն ու մին լավ գիրք որ մեր վարդայպետ՞ց քշտին մաղբուլ լինի տաս էս գիր բերող թեօդօրօ վէլքսին որ աղարկէ բանդիս ձեռն որ տեղս մին գիրք ամ պա՞սմյ անում էն գրքին պէտք այ. կը խնդրեմ որ մաթլապիս կատարումն տաս և թողութիւն առես որ քանի քալմէս վռազ գրեցի. շալահ (իշալահ?) ա՞ծ նասիպութ մին էլ հ՞րմնցդ ոտն համբուրեմ, ուրախ լեր ոխչ ի տէր։ Եղև ա՞մմսրգմ թիվն 1716 6/17 յուլիսի.

Փոքր ծռ՞յ ոտից հող չնչին

Գետրոս Գիլանենց.

Թւում է թէ Գիլանենցի ակնարկած գիրքը լոյս չէ տեսել ամենեւին։ 1717 թուին Ղուկաս Վանանդեցու տպարանից դուրս եկաւ Ամստերդամի վերջին հայերէն հրատարակութիւնը՝ «Կարճառօտ ժամագիրք ի մի վայր ժողովեալ ի պէտս Հայոց վաճառականաց» վերնագրով, մի գործ, որ անշուշտ ոչինչ աղերս չունի Գիլանենցին հետաքրքրող աշխատութեան հետ։ Նոյն թուին մեռնում է Ղուկասը, և դրա հետ ի միասին ընդ միշտ փակւում է նրա տպարանի գործունէութիւնն Ամստերդամում**):

*) М. Г. А. М. И. Д. Дѣла арх. 1720 окт. 31. № 3. fol. 109 r.

**) Ղուկաս Վանանդեցու մահուան մասին Ռուսաստանի նուիրակ Յովակիմ արքեպիսկոպոսին տեղեկութիւն էր տուել Գիլանենցի նամակում յիշատակուած Ամստերդամի եղիսէ հայ քահանան. և ահա թէ ինչ խօսքերով է պատասխանում վերջինիս Յովակիմ արքեպիսկոպոսը. «գրեալ էիր վ՞ս Ղուկասին խղճութե

Թէ ուր դիմեց այնուհետեւ Գիլանենցը, չը գիտենք: Հազիւ թէ տպագրական գործը բերած լինէր նրան Եւրոպա, և հաւանական էլ չէ, որ նոյն գործը երկար պահած լինի նրան այնտեղ: Ամստերդամում նա անշուշտ երթեկող մարդ էր. այստեղ գալիս էր նա առևտրական գործերով. «զրայ մենք սովորաբար անք ելել ալիշ վէրիշի տէր», խոստովանում է տարիներ յետոյ Գիլանենցը*). Նա մէկն էր ըստ երևոյթին այն խոշոր հայ առևտրականներից, որոնք Ամստերդամ էին բերում Գիլանի մետաքսը և՛ փոխանակելով այն հոլլանդական գործուածքների հետ՝ վաճառքի էին հանում այս ապրանքները Պարսկաստանի շուկաներում: Եւ երեւի առևտրական այս ճանապարհորդութիւնների ժամանակ էլ նա ծանօթացաւ Մոսկուայում Մինաս վարդապետի հետ ու սրա միջոցով՝ նաև ուսմաների հայկական քաղաքականութեանը:

* *

Հայ առեւտրականի վերաբերմունքը դէպի Պարսկաստանի քաղաքական շարժումները.

Հայ վաճառականի գործերը պէտք է շեղուէին իրանց խաղաղ ու կանոնաւոր ընթացքից, երբ արեւելքում բռնկուեց Աւղանների ապստամբութիւնը ու երկար տարիներով խանգարեց Իրանի դարաւոր հանգիստը: Պարսկաստանն անգոր է հանդիսանում խեղդելու սաղմերի մէջ Միր Վայսի և Միր Մահմուտի խրոխտ ձեռնարկը. երկրի մի ծայրում առաջացած շարժումն աճում և տարածւում է ամբողջ պետութեան մէջ. հետզհետէ ոտի են կանգնում լեզգիներն ու քուրդերը, արաբ ու թաթար ցեղերն ու

վաղճանելն. զիտացիր նախ Թաթէոս երէցն. թէ զինչ էր գործեալ լուսահոգի Ոսկան վարդապետին հետ. առաւ հատուցումն որ աճնց խոստովանութեան և հաղորդութեան վճարեաց զկեանն իւր. նմանապէս դա զինչ էր գործեալ Թօմայ վրդապետին հետ ըստ իւր առմանցն առաւ և դա՝: Անդ. fol. 36. Բացասական որակում Ղուկասի անձնաւորութեան այստեղ մեզ առաջին անգամն է հանդիպում:

*) «Ժամանակագրութիւն». № 133, էջ. 211.

ցեղապետները: Օգտուելով ապստամբական այս համատարած հրդեհից, ռուս և տաճիկ զորքերը շտապում են Պարսկաստան՝ իւրացնելու նրա զերծ մնացած պատանները, իսկ դրսի այս միջամտութիւնը տարտամ վիճակից հանում է Պարսկաստանի քրիստոնեայ ազգաբնակութեանը՝ վրացիներին և հայերին՝ և թե տալիս նրանց կենտրոնախոյս քաղաքական ձգտումներին:

Անկախ Հայաստանի ուրուականն առանձին աշխոյժ է ստանում հայ մելիքների ու իւզբաշինների աւանդական իշխանութեան ստուերների տակ: Վարդագոյն ապագայի յոյսերով Ղարաբաղի հայ մելիքները և Աղուանից կաթողիկոս Եսային իրանց զորքերով դուրս են գալիս վրաց Վախտանգ թագաւորի առաջնորդութեամբ դիմաւորելու ռուսների յաղթական մուտքը Պարսկաստան: Ղափանի և շրջակայքի հայերի մէջ սկսում է խմորուել քաղաքական մի շարժում, որ յետագայում պէտք է կենտրոնանար Դաւիթ բէկի ապստամբական դրօշի շուրջը: Կային նաև այլ ուղղութեամբ մտածող և գործող դէմքեր: Հայ ազնուականութեան շրջանում երևացին թրքասէր հոսանքի ներկայացուցիչներ: Իսկ երկու տիրող ուղղութիւնների մէջ չէզոք դիրք էին աշխատում գրաւել Էջմիածնի հայ վանականները:

Միանգամայն հեռու մնաց քաղաքական այս անցքերից ու դէպքերից հայ առևտրական դասը: Զուրկ ազգային-քաղաքական երազանքներից՝ նա չունէր նաև իրական գործունէութեան որոշ ծրագիր: Կրաւորական համակրանքներով նա յարում էր ինքնին տիրող քաղաքական-հասարակական կարգերին ու օրէնքներին, որոնց հետ շղթայուած էր իրաւական պահանջների և տնտեսական շահերի հաղար ու մի կապերով: Եւ ի՞նչ կարող էր սպասել հայ վաճառականը ցեղային և դաւառական սկզբունքների տեղական յաղթանակից, եթէ ոչ քաղաքական խոշոր միութիւնների կազմալուծում և տնտեսական գործող կազմակերպութիւնների խանգարում և քայքայում միայն: Չէ որ «յեղափոխական» այս շարժումն ըստ ինքեան դարերով ամբարուած յետաշարժ ոյժերի մի ժայթքում էր միայն՝

ուղղած քաղաքական-սոցիալական այն նոր կարգերի դէմ, որ սկսել էին արմատանալ Իրանի թագաւորութեան մէջ Սեփիդեան հարստութեան տիրապետութեան ընթացքում: Իզուր չէ հայ առևտրական Եղիա Մուշեղեանը, որը, որպէս «աճենթ», այսինքն փոխանորդ ժողովին արևելից և հնդկաց վաճառականաց», նստած Պարսկաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ուշի ուշով հետևում էր երկրի անցքերին, տարիների ընթացքում վարած իր մասնաւոր թղթակցութիւնների մէջ սոսկումով արձանագրում ապստամբ ցեղերի ու նրանց վարիչների առաջնութեան փաստերը և ընդհակառակը՝ հիացումով նկարագրում պարսիկների յաջողութեան աննշան դէպքերն անգամ*): Եւ նա սիրում էր հաւատալ, թէ ճակատագիրը կը փրկէ Սեփիդեան հարստութիւնը վերջնական կորստից:

Սակայն այդ յոյսերն օր աւուր սպառնում էին չքանալ անհետ: Պետական այն մեքենան, որի յուսալի նեցուկներից մէկն էր մինչ այդ հայկական կապիտալը, դադար էր տուել իր կանոնաւոր գործառնութիւններին. այս մտքին պէտք է ընտելանար նոյնիսկ հայ առևտրականի քաղաքական բարեյուսութիւնը: Հակամէտ ոյժերի և ազդեցութիւնների այն ժխտում, որ ստեղծուել էր երկրի մէջ շնորհիւ զինուորական-քաղաքական ուժեղ ցնցուկների, հայ վաճառականը ևս պէտք է շտապէր գտնել իր գոյութիւնն ապահովող նոր յենակէտներ, յարէր տիրող հոսանքներից մէկին կամ միւսին. նա պէտք է դուրս գար քաղաքական անդորր ու անվրդով մտայնութեան ապահով շրջանակներից, որդեգրուէր նոր ազդեցութիւններից մէկին ու նրա ներշնչմամբ նետուէր կռուի դաշտ:

Պարսկահայ վաճառականների մէջ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն առաջինն էր, որ ենթարկուեց ժամանակի այդ պահանջին: Նա առաջինն էր հայ կապիտալի այն ներկայացուցիչներից, որոնք նետուեցին գործօն ազգային քաղաքականութեան գիրկը:

*) Տես. М. Г. А. М. И. Д. Дѣла арм. 1724, № 1-ի յաւելումների մէջ գտնուող տետրակները:

Հետախոյզ խմբակ եւ հայկական էսկադրոն.

Մինաս վարդապետի յանձնարարութեամբ և ուսու կառավարութեան գիտութեամբ ու ցանկութեամբ 1722 թուի ապրիլին, այն իսկ ժամանակ, երբ Աստրախանում պատրաստութիւն էր տեսնուում առաջիկայ արշաւանքի համար, Գիլանենցն իր տասը հաւատարիմներէ հետ գալիս է Պարսկաստան *): Նրան, ինչպէս երևում է, յանձնարարուած էր տեղեկութիւններ հաւաքել այստեղ քաղաքական անցքերի մասին, այլ և իւր փոքրիկ խմբի միջոցով զինուորական հետախուզութիւններ կատարել Գիլանի շրջանում, այն երկրում, որ իր արդիւնաբերութեամբ վաղուց էր արժանացել ցարի առանձին ուշադրութեանը: Գործունէութեան կենտրոն ընտրելով Ռէշտը՝ Գիլանենցը բաւականացաւ իր սակաւաթիւ մարդկանց աջակցութեամբ մինչև 1723 վերջերը. այնուհետև նրա խումբն աճում է և կազմում 80 հոգուց բաղկացած մի գումարտակ, որ յետագայում «հայկական անկանոն ձիաւոր էսկադրոն» անուան տակ կազմում էր Գիլանում գործող ռուսական զնդի առաջապահ մասերից մէկը **): Կայ յիշատակութիւն, որ հայերն աւելի մեծ բանակութեամբ էին խմբուել ուսու զօրքի շուրջը. սակայն տեղեկանալով, որ դրա մասին չը կայ յատուկ հրաման՝ նորից ցրւում են ***): Ինքը Գիլանենցը բարձր կարծիք էլ չունէր տեղական ոյժերի մասին. իր նամակում նա խնդրում է Մինաս վարդապետին «քանի լեւ բիլան տղէք» ուղարկել Ռէշտ, որովհետև «տեղս տղայ շատ կան ամայ բանի պետք չեն և . . . մոչ մեկն մեր ֆանդ չեն» †): Ինչպէս խուզարկու խմբի, նոյնպէս սկզբում նաև հայկական էս-

*) Эзовъ, անդ. №305, § 100 և «Ժամանակագրութիւն» № 133.

**) М. Г. А. М. И. Д. Дѣла арм. 1725, № 1. ff. 2 r—3 r. և 9 v.—հմմ. Эзовъ, անդ. № 303 ու № 305 § 10. և Бутковъ. «Матеріалы для новой исторіи Кавказа, съ 1722 по 1803 годъ». СПб. 1869, г. I. ст. 57.

***) Дѣла арм. 1725. № 1. fol. 13 r.

†) «Ժամանակագրութիւն», № 133. (էջ 210—11).

կաղրոնի պարենաւորման հոգան ամբողջովին ընկնում էր գործը կազմակերպողներին վրայ*), և ամենախոշոր գոհաբերութիւն անողն այդ ուղղութեամբ հէնց Պետրոս Գիլանենցն էր: Նա էր հայթայթում խմբի համար պատերազմական միջոցներ**), նա էր, որ կերակրում էր իր միջոցներով գրեթէ բոլորին. «նրանց, որոնք չքաւոր էին մեր մէջ—գրում է Մինաս վարդապետին Գիլանենցի գործակիցներից մէկը—բոլորին էլ, ինչպէս գիտես, կերակրում էր ինքը պարոն Պետրոսը. ինչքան փող և ապրանք ունէր, բոլորն էլ ծախսեց ու շատ պարտքերի տակ ընկաւ, քանի որ եօթանասուն և չորս ձիաւոր էր կերակրում նա»***).

Կրելով այսքան ծանր զրկանքներ Գիլանենցն իր մարդկանցով կատարում էր ուսւ գործի համար կարևոր գործեր: «Ինչպէս քեզ յայտնի է, կարդում ենք Մինաս վարդապետին ուղղած նոյն գրութեան մէջ, շատ ծանր են տեղիս պայմանները, երկիրն անտառապատ և ճահճոտ՝ բացի ուրիշ անյարմարութիւններից (гадствъ). հետախուզութեան մասին եղած զինուորական կանոններով ոչինչ չէ կարելի անել այստեղ: Մեզանում օդն էլ վատաբողջ է. օտարները չեն դիմանում այստեղ, իսկ մահմետականներն այնքան լաւ տեղեակ են այստեղի սովորութիւններին ու այնպէս գիտեն վարուելու եղանակները, որ երբեմն հարիւրով ջարդում են երկու հազարին, որովհետեւ տեղը խուլ է, և եթէ չըլինէր մեր հայոց զօրքը, յայտնի է Աստծուն, թէ ինչ ծուղակներ կը պատրաստէին մահմետականները»†):

Պատերազմական վայրերի խուզարկութեան նպատակով, այլ և տիրող տրամադրութիւններին և ընթացիկ լուրերին իրազեկ լինելու գիտաւորութեամբ՝ հայերը շփում և հաղորդակցութիւն էին պահպանում մահմետական ազգա-

*) Անդ էջ. 209 և հետ. Дѣла арм. 1725, № I. fol. 2r—3r. Эзовъ, № 305 § 10.

**) »Ժամանակագրութիւն» 133, էջ 212.

***) Дѣла арм. 1725 № 1. fol. 11 v.

†) Անդ, fol. 10 v.

ընակութեան հետ*)։ Մարդիկ ուղարկելով ամենուրէք կամ հարցման ենթարկելով պատահող մարդկանց՝ Գիւլանենցն իրազեկ էր պահում գնդապետ Շիպովին և Գիւլանի կառավարիչ Լեվաշեվին. այդ տեսակետից էլ հէնց պէտք է մօտենալ նրա ընդարձակ տեղեկագրին, որ ըստ էութեան նրա ձեռնարկած գործի աչքի զարնող արդիւնքներից է։ «Պէտք է զարմանալ, նկատում է Գիւլանենցի գիտնական թարգմանիչը, հեղինակի վարպետութեան՝ բազմաթիւ իրար հակասող տեղեկութիւններից արժանահաւատ փաստերն ընտրելու և նրանց բարեխղճօրէն գրի առնելու վրայ։ Կասկածելի ծագում ունեցող լուրերին իւրաքանչիւր անգամ կցում է՝ ասում են, չը զիտենք, ծշմարիտ է արդեօք և այլն բառերը։ Նրա հաղորդած գրեթէ բոլոր փաստերի վաւերացումը մենք գտանք Կրուզինսկիի և Հանվէյի աշխատութեանց մէջ, որոնցից առաջինն ականատես է եղել (Սպահանի) պաշարմանը, իսկ երկրորդը գրել է վստահելի աղբիւրների և սոսկալի յեղաշրջման բոլոր շրջանները վերապրած մարդկանց պատմութեան հիման վրայ»**)։

Հարկաւ ոռւս բրիգադիրը սիրով էր ընդունում Գիւլանենցի մատուցած ծառայութիւնները և կրկին ու կրկին խոստանում էր զեկուցել դրանց մասին Պետրոս Մեծին***)։ Ռուս զինուորականների հետ յամենայն դէպս այնքան բարեկամական էին Գիւլանենցի յարաբերութիւնները, որ Մինաս վարդապետին ուղղած գրութեան մէջ նրան ողջոյններ էր ուղարկում դրանց կողմից†)։ Դժուար ի հարկէ նման փաստերի մէջ նշմարել գործի իրական գնահատութիւն։ Հայերը յամենայն դէպս վստահութեան աւելի շօշափելի հաւաստիացումներ էին սպասում իրանց նոր տէրերից. նրանք չէին ուզում հասկանալ

*) Անդ. fol. 9 r.

**) «Дневникъ» и. т. д. առաջաբան, էջ XXIII.

***) Անդ. fol. 11 r.

†) «Ժամանակագրութիւն» № 133 (էջ. 212).

այն սիրալիր վերաբերմունքի խորհուրդը, որ նկատում էին ռուսների մահմեդական ազգաբնակչության հետ ունեցած յարաբերության մէջ: «Ռուս զօրքի մէջ, նկատում է այդ առթիւ մեզ ծանօթ նամակագիրը, մեզանից աւելի խելօք մարդիկ կան. բայց նրանք ընդունակ չեն ճանաչելու իրանց հաւատարիմ մարդկանց և հեշտութեամբ կարող են ենթարկուել ուրիշների խաբէութեան»*)։ Հեղինակի ինքնասիրութիւնը շոյում է միայն այն կարծիքը, որ ունէին հայերի մասին մահմետականները. «եթէ չը լինէին մեր մէջ հայերը,—այս խօսքերն է դնում նրանց բերանում նամակի հեղինակը,—եթէ ականատես չը լինէին նրանք մեր գործողութիւններին ու չիմանային մեր լեզուն, մենք վաղուց ջարդած կը լինէինք Ռուսաստանի զօրքերին»**)։ Նամակագիրը շեշտում է առանձնապէս, որ թշնամին քանիցս խոստացել է Գիլանենցին և իւր գործակիցներին մեծամեծ պատուանշաններ և նոյն իսկ առանձին իշխանութիւն՝ միայն թէ նրանք յետ կանգնեն իրանց ռուսասէր քաղաքականութիւնից։ Սակայն Գիլանենցին չէ հրապուրել նրանց խոստումներից և ոչ մէկը***)։

Դէպքերի այս արձանագրութեան յետևը թագնուած է յուսախար եղած հոգու դառնութիւն. Պարսկաստանում տեղի ունեցող քաղաքական խռչոր անցքերը պէտք է գային դեռ ընդարձակելու հայերի հիասթափութեան սահմանները։

* * *

*) Дѣла арм. № 1. fol. 12, v. Հայերը չը գիտէին ի հարկէ, որ ռուսների սիրալիրութիւնը թելադրուած էր կառավարութեան կողմից և հետևանք քաղաքական փափուկ կացութեան։ Հմմ. Бутковъ. 1. с. 1. 43, և հետ.

**) Дѣла арм. 1725 № 1 fol. 10 r.

***) «и неоднократно мусульманы обѣщали дать великіе чины и провинціи, чтобы мы отстали отъ той службы, но нашъ господинъ Петръ того не принялъ и ни въ что вмѣнялъ». Անդ. fol. 10 v—11 r.

Ռուս դիւանագիտութիւնը եւ հայերի քաղաքական սազնաւոր:

1722 և 1723 թուականների ընթացքում ռուսները մերձկասպեան երկիրներում գրաւեցին Դերբենդը, Բագու և Ռէշտը: Նրանց տիրապետութիւնից դուրս մնաց այդ գծի վրայ վաճառաշահ Շամախին, որտեղ լեզգիներն էին ամրացել: Վրաստանն ու Հայաստանը սկզբից և եթ ռուսների անմիջական մտահոգութեան շրջանից դուրսն էին գտնուում. այդ երկիրներին տիրանալու համար պէտք էր ընդհարուել պարսիկների և, որ ամենադժուարն էր, օսմանեան թիւրքերի հետ. այդպիսի կռիւ մղելու համար ռուսները ոչ ցանկութիւն ունէին և ոչ էլ, որ աւելի կարևոր էր՝ հնարաւորութիւն: Գրաւած երկիրներն էլ նրանք հազիւ էին կարողանում պահել իրանց զէնքի իշխանութեան տակ: Զօրքի կանոնաւոր պարենաւորման խնդիրը, շնորհիւ հաղորդակցութեան միջոցների անզարգացած վիճակի, այդ տեսակէտից անյաղթահարելի դժուարութիւններ էր յարուցել նրանց համար հէնց պարսկական արշաւանքի սկզբից: Նոր գրաւած երկիրներն արժէքաւոր էին իրանց բերքերով ու բնական հարստութեամբ, ամենից առաջ՝ որպէս նաւթի և մետաքսի արտահանութեան աղբիւրներ. սակայն այստեղ ռուսները չը գտան այն, ինչի կարիքը նրանք առաջին նուազ ամենից շատ պիտի զգային՝ ուտեստի պաշար և պատերազմական մթերքներ: Երկրի վատառողջ կլիման էլ իր կարգին քիչ մարդկային զոհեր չէր տանում ռուս զինուորների և ձիերի պահեստից: Եւ պէտք է ասել, որ առանց այդ էլ զօրքի մէջ զգացւում էր ոչ միայն ապրուստի միջոցների, այլ և կռուող ոյժերի պակասը: Իզուր չէր ռուս կառավարութիւնն առանձին հոգ տանում հայերին և վրացիներին նոր գրաւած երկիրները գաղթեցնելու մասին:

Տեխնիքական այս անյարմարութիւններին աւելանում էին քաղաքական դժուարութիւնները:

1722 թուի հոկտեմբերին Աւղանները գրաւեցին շահերի

մայրաքաղաքը ու դրանով պատկեցին իրանց յաղթական արշաւը դէպի արեւմուտք: Շահ Հոսէյին Սեֆին, որի պաշտպանութեան պատրուակով էին դիմել ռուսները դէպի հարաւ, եղաւ զահրնկէց, իսկ նրա ժառանգ Թահմազը՝ մի մարդ, որի արեգնափայլ անձնաւորութեան մէջ խտանում էր Պարսկաստանի քաղաքական ապիկարութիւնը միայն, մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյութիւնը հիւսիսում, որպէս Սեֆիդների վաղեմի փառքի անշուք խրդուիլակ: Աւղանների յաջողութիւններից և ռուսական ծրագիրներից անհանգստացած տաճիկ զօրքերի շարժումը դէպի արեւելք ստանում էր խրոխտ ընթացք. նրանք ձեռք էին մեկնում Թահմազին և սպառնում էին իրանց թարմ զօրամասերով հեղեղել ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը:

Այսպիսի սլայմաններում ռուսները պէտք է դիւանագիտական բանակցութիւնները գերադասէին պատերազմական գործողութիւններից: 1722—1724 թուականների ընթացքում նրանք շարունակ բանակցում էին գրեթէ բոլոր կուռղ կողմերի հետ՝ գրաւած երկիրները խաղաղ ճանապարհով իւրացնելու նպատակով: Շահ Հոսէյինի «պաշտպան» Պետրոս Մեծը բրիգադիր Լեւաշեւի բերանով 1723 թուի ամառը շնորհաւորում է աւղանների առաջնորդ Միր Մահմուտին Պարսկաստանի դահը բարձրանալու առթիւ, վստահացնելով, որ այս փաստը ոչ միայն հակառակ չէ իր կամքին, այլ նոյն իսկ հաճելի է իրան: Յարը յոյս է յայտնում միայն, որ նոր շահը չի մտնիլ տաճկաց հպատակութեան տակ*): Միաժամանակ նա ուղարկում է իր գործակալներից մէկին ապստամբ հայերի մօտ, յուսադրելով, որ ինքը շատ տրամաւիր է և պատրաստ ազատելու նրանց անհաւատների լծից, միայն թէ հայերը համբերութիւն ունենան փոքր ինչ ու դիմադրեն թշնամուն մինչև ռուս զօրքերն օգնութեան կը հասնեն**): Սակայն առանձին վստահութիւն չունենալով դէպի աւղանները և ոչ էլ

*) БУТКОВЪ, անդ. I. և հետ.

**) ДЗОВЪ, անդ. № 229.

առանձին սպասելիքներ կովկասի քրիստոնեայ ազգաբնակ-
 կութիւնից՝ նոյն թուի սեպտեմբերին ռուսները դաշն են
 կնքում պարսից դեսպանի հետ, որով մերձկասպեան
 երկիրները—Դերբենդն ու Բագուն իրանց շրջականերով
 և Գիլանի, Մազանդարանի և Աստրաբադի նահանգները—
 փոխարէն խոստանում են, որպէս վաղեմի բարեկամներ,
 պաշտպանութեան տակ առնել շահ Թահմազին նրա բոլոր
 թշնամիների ու ապստամբ հպատակների դէմ^{*)}։ Շահ
 Թահմազը չը վաւերացրեց իր դեսպանի ստորագրութիւնը,
 առարկելով թէ ինքը կարիք չէ զգում դրսի օգնութեան.
 եթէ ռուսները, նկատում է նա, այդքան բարեացակամ և
 հոգատար են դէպի իր ներքին գործերը, թող ազատեն Պարս-
 կաստանը իրանց զօրքերից և թոյլ տան միայն իրան լինե-
 լու իր երկրի տէրն ու տնօրէնը^{**)}։ Դեռ ևս այս վճռական
 մերժումին անտեղեակ, ռուսները, անտես անելով իրանց
 բարեացակամ տրամադրութիւնը դէպի Իրանի շահը, բա-
 նակցութեան մէջ են մտնում թիւրքերի հետ, որոնք 1724
 թուի ընթացքում գրաւել էին Խոյն ու Համադանը, իսկ
 Անդրկովկասում՝ Երևանն ու ամբողջ Վրաստանը։ Նոյն
 թուի յունիսին ռուսները համաձայնութիւն են կայացնում
 թիւրքիայի հետ, որով ապահովելով իրանց մերձկասպեան
 երկիրները՝ թողնում են վերջինիս Աստրաքանի ու Անդր-
 կովկասը^{**)}։ Թիւրքերին էր վերապահւում նաև Վրաստանի
 ապստամբներին ճնշելու իրաւունքն ու հոգսը^{†)}։ Նման
 պարագաները չը խանգարեցին ցարի կառավարութեանը
 յետին թւով խմբագրած մի ամբաստանագրի մէջ ապս-
 տամբների կրած անյաջողութիւնները վերագրել նրանց
 զեկավար Վախտանգի դանդաղկոտութեանը^{†*)}։

*) Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи т. VII № 4298.

**) Дневникъ Семена Аврамова. 1726—1729. М. А. Г. М. И. Д. Дѣла персидскія по реестру II, К. 85. № 14. passim.

***) Полн. Соб. Зак. Росс. Имп. VII № 4531.

†) Անդ. յօդ. II.

†*) «Переписка на иност. языкахъ грузинскихъ царей съ-
 російскими государями». СПБ. 1861, ст. 183—9.

Յոյս դնելով ռուսների տուած խոստումների վրայ, Անդրկովկասի քրիստոնեաները, անտեղեակ քաղաքական յարաբերութիւնների ընթացքին, հերոսական ճիգեր էին թափում իրանց դիրքերը ձեռքից չը տալու համար: Իզուր էին նրանք անվերջ նամակների և պատգամաւորութիւնների միջոցով հրաւիրում ցարի ուշադրութիւնն այն անել կացութեան վրայ, որ ստեղծուել էր նրանց համար շնորհիւ իրանց փութկոտ և անվերապահ քաղաքականութեան. նրանք ձեռնարկել էին քաղաքականօրէն անշահաւէտ մի գործի ու, նեղուած լեզգիների, օսմանցիների ու պարսիկների յարձակումներից ու նրանցից լիովին բնաջինջ լինելու սոսկալի հեռանկարից, քամում էին դառնութեան բաժակը: Աւելի լաւ վիճակում չէր նաև Գիլանի հայոց զաղութը: Պատերազմի սկզբում տեղի ունեցած ընդհանուր թալանի շնորհիւ շատերը հազիւ էին քարշ տալիս իրանց դոյութիւնը. պատերազմի շնորհիւ ապրանքների գները խիստ բարձրացել էին, սակայն ապրանք չը լինելու պատճառով առևտուրն ինքնին շահաւէտ չէր: Հայ առևտրականի կարաւանները՝ ենթակայ էին անխնայ կողոպուտի, առևտրական ճանապարհները՝ բռնուած թշնամու զօրքերով, տրամադրելի նաւերն ու ուղտերը՝ զբաղուած զօրքի ու պատերազմական մթերքների տեղափոխութեամբ*): Բայց այստեղ ևս վտանգուել էր հայ առևտրականի տնտեսական բարեկեցութիւնից զատ նաև նրա քաղաքական բարեյուսութիւնը: «Հայր սուրբ, գրում է 1725 թուի սկզբին Մինաս վարդապետին նրա Գիլանի թղթակիցը, այժմ ամենուրէք յայտնի եղաւ մեր բանը. այսքան տարի ոչ ոք չը գիտէր քո խորհրդի և գործունէութեան մասին, այլ և այն բանի մասին, որի համար դու այդտեղ (Ռուսաստանում) ապրում ես: Ահա այժմ հինգ տարի է, ինչ մեր բանը յայտնի դարձաւ բոլոր դաւաճաններին և իմացան, որ դու այդտեղ ապրում ես նորին մեծութեան հրամանով: Մեզ հաւատարիմ մարդիկ այժմ իսկ կամենում են ծառայել նորին կայսերական մեծութեան հրա-

*) «Ժամանակագրութիւն» № 133, էջ 210 և հետ.

մանի համեմատ, և այդ յուսով այժմ նրանք կորած են և անգթօրէն գերի վարուեցին: Ամեն տեղ անօրէնները աւելի են ուժեղացել և սկսել են փասել թէ մեզ և թէ նրանց, որոնց վրայ մենք յոյս էինք դրել»^{*)}։

«Ասիսոս որ մեր ձենըն թամամ Ղզլբաշի երկիրն և Օսմանցու երկիրն յըռչակվեց՝ թէ ֆլան ֆլան խայէրն Ըռուստի թագաւորին դուլ ան դառցել՝ որ արունւանիս ծըծում ան», — գրում է նոյն Մինաս վարդապետին Պետրոս Գիլանենցը — «եթէ Աստուած մի արասցէ՝ մեզ մին բանի վերայ չը դրիր, որ մեզ ըռուսխաթ ելամ՝ էլ կարել չենք էս երկրումն ման գոլ, որ թէ ձեռն ընկանք՝ մարդի պէս չեն ըսպանում շան պէս կը ըսպանեն»^{**)}։ Անձի ապահովութիւն փնտռողներին մնում էր՝ քաղաքական տիրող հովերի ուղղութիւններով փարել գաղթի փրկարար ճանապարհներին։ «Թարեղումու շարունակում է Գիլանենցը — մեր Հայոց ազկէն օվ փողայտէր այ՝ փախել այ՝ եկէլ էտ երկիրդ և որն գնացել այ Բաղդադ»^{***)}։ Ի՞նչ էր սպասում հայ վաճառականին այդ օտար վայրերում. Գիլանենցը շատ լաւ գիտակցում է այդ. «պիտի Ըռուստի երկրումն դար բէ դար մնանք, ում ունի՝ ուտի, ում չունի՝ ողորմութիւն բոլորի յանցկայ»^{†)}։

Լաւ չէր գնում նաև Գիլանենցի կազմակերպած գործը. նրա վրայ անդրադառնում էր տիրող տնտեսական տագնապը։ Ուղարկելով Գիլանենցին Պարսկաստան Մինաս վարդապետը, ինչպէս երևում է, յանձնարարականներ էր տուել նրան տեղական հարուստների հասցէով, ուր նրանց նիւթական օժանդակութիւնն էր խնդրում հայկական խմբի գործին։ Սակայն հաղորդակցութեան խանգարման պատճառով այդ յանձնարարականները հնար չէ լինում տեղ հասցնել^{†*)}։ «Ըստեղիս խայէրն որ կան՝ — գրում է Գիլա-

*) Дѣла арм. 1725 № 1. fol. 10 r.

**) «Ժամանակագրութիւն», էջ, 211.

***) Անդ.

†) Անդ, էջ, 212.

†*) Дѣла арм. 1725, № 1. fol 11. v.

նենցը—մոչ մէկն մեզ օգնութեան պէտք չեկին, որ ոխն էլ լալման ան՝ թէ թալանած անք՝ խեղճ ելած: Ինչ ունենք՝ որ ձեզ ինչ օգնութիւն առենք և ուրիշ տեղած խոյ իսկի ումիդ չկայ. զրայ ոխն էլ թալանվել ան և ճանայալարներն կապ այ, որ նման չէ գիր աղարկելն, և մենք էլ մին ծախ տեղ անք ընկէլ, որ մոնչինչ կողմէ մեզ «ա օգնութիւն առող չկայ»: «Էս օր Ժ՞գ, ամիս այ, որ մեր սովդազարութենէն ձեռն անք վեռել, «ա ստակ գէլուր չունենք, դէյրի խարջելն: Դեռ խաբար չենք՝ թէ ինչ անք կամ թէ ինչ դառնալէց անք»: °) Կրկին ու կրկին խնդրում է Գիլանենցը Մինաս վարդապետին, նրան, որի քաղաքական ազդեցութեանն էին ապաւինել Գիլանի հայերը, հոգալ ստեղծուած դրութեան մասին, օգնութիւն խնդրել հայերի համար, մխիթարական խօսք ասել նրանց: «Էս օր մեր տէրն հրամանքդ ա—գրում է նա—պիտի որ մեծին յիմաց անես՝ մեր ֆիքրն ասես, մեք խազինի վերայ չենք, մին քանի թուման փող ունինք որ կերանք զնաց, յախիրն ինչպէս պիտի լինի» °°): Սակայն Գիլանենցը մտածում է ոչ միայն իր կազմակերպած գործի մասին. նրան անհանգստացնում է նաև այն նեղ վիճակը, որի մէջ գտնւում էր այդ ժամանակ անդրկովկասեան հայ զինուորութիւնը. «մեր հայոց ասկարն որ լողորվել ան՝—գրում է նա—առում ան՝ թէ կ'ու մարդ այ, դ' բօլկ ան, որ դ' տեղ նստած ան՝ նոցայ մին աչքն Աստուծոյ լուսին այ, մին աչքն մեծ թագաւորին ճանայալարին այ՝ որ տիր շատ այ նոցայ դիշմանան պիտի՝ որ հրամանքդ նոցայ ֆիքրն քաշես՝ որ մամամ Դզլբաշն և Օսմանլուն նոցայ արընին յետհեն ան և նոցայ պատճառիւ ամենայն տեղի Խայէրն նեղութիւն ան քաշում» °°°) և

Իր հայրենակցի աղերսանքները Մինաս վարդապետը յատուկ զեկուցազրերով հասցնում էր ի հաբկէ Պետրոս Մեծի ականջին. բայց նրա այդ դիմումները, ինչպէս

*) «Ժամանակագրութիւն» զՎ 210 և հետ.

**) Անդ.

***) «Ժամանակագրութիւն» № 133, էջ, 209.

ինքն է գանգատուում իր մի գրութեան մէջ, մնում էին անհետևանք *):

Յարի կառավարութիւնը Պարսկաստանում ամենից առաջ տարուած էր իր անմիջական գործերը շտկելու մտահոգութեամբ: Համաձայնութեան գալով Թիւրքիայի հետ՝ Ռուսաստանն այլևս պարտաւորուած պէտք է զգար իրան չէզոքանալու անդրկովկասեան քրիստոնեաներին սպասող վիճակի հանդէպ: Հիւսիսից Կովկաս հասնող քաղաքական դժգոյն ու վտիտ խաբրիկներն այսուհետև պէտք է այցելէին հայ և վրացի հաւատացեալներին ի սպաս կրօնական մխիթարութեան:

* *

Գիլանեցի վերջին ջանքեր:

Կառավարութեան և նրա ներկայացուցիչների տարտամ ու անորոշ պատասխանները հայերի դիմումներին յամենայն դէպս յուսահատութեան չը հասցրին Պետրոս Գիլանեցին ու նրա ընկերներին: 1724 թուի սեպտեմբերի 24-ին Մոսկուայում ստացուած մի գրութեան մէջ նրանք յայտնում են, որ պատրաստ են Գիլանում կուռղ հայերի թիւը հասցնել հազար հոգու, միայն թէ այդ իմաստով հրաման լինի ի վերուստ **): Մի ուրիշ տեղ խօսք կայ նոյն իսկ նրանց թիւը երեք հազարի հասցնելու մասին ***): Միաժամանակ խնդրում են նրանք պետական ռոճիկ նշանակել իրանց ու այդպիսով՝ միջոց տալ հոգալու մարդկանց ու ձիերի ուտեստի մասին †): Յետագայում հայերը կրկին դիմում են Միւսաս վարդապետին՝ ուղարկել 100 հաւատարիմ հայ, այլ և դրանց հետ՝ որքան կարելի է «գինուրական արուեստի ու վարպետութեան մէջ վար-

*) Дѣла арм. 1725 № 1. fol. 2 v. § 12.

**) Անդ, § 7.

***) Անդ, fol. 9. v.

†) Անդ, § 8—11.

ժուլած»^{*} ուսմ մարդիկ^{*})։ Գիլանենցը մտադրուել էր նոյնիսկ անձամբ գնալ Ռուսաստան ղեկուցելու Պետրոս Մեծին թէ Պարսկաստանի ընդհանուր վիճակի և թէ հայերի մասնաւոր դրութեան մասին ու միաժամանակ այնտեղից գործին պիտանի մարդկանց հաւաքել բերել Պարսկաստան^{**}) Ռուսաստան անցնելու համար նա յոյս ունէր թոյլտուութիւն ստանալու գեներալ Մատիւշկինից, որը շուտով պէտք է ժամանէր Ռէշտ։ Սակայն, երբ 1724 թուի դեկտեմբերի 24-ին Մատիւշկինը հասաւ այդ քաղաքը Գիլանենցն արդէն կենդանի չէր։

1725 թուին 17-ին յունուարի թուակիր գրութեան մէջ նամակագիրը յայտնում է Մինաս վարդապետին, որ Պետրոս Գիլանենցը, հայ գումարտակի «պաշտպանն ու ուսուցիչը», սպանուել է ծառայութեան ժամանակ և, որ իրանք մնացել են առանց ղեկավարի։ Նրա ընկերները խնդրում են վարդապետին գլխաւոր նշանակել իրանցից մէկին, կամ ուղարկել իր կողմից որ և է մէկին, որին նրանք և խոստանում են հնազանդուել^{***})։ Միայն թէ նոր հրամանատարը լինի «լաւ և ազնիւ» հայ, որպէս զի, քանի դեռ, ինչպէս լսում է, թշնամու ուժեղ բանակներից մէկի յարձակումը տեղի չէ ունեցել, միւսները, զրկուած ղեկավարից, չը թերանան իրանց հաւատարմութեան մէջ[†])։ «Ինչպէս դու քո նամակներով Պետրոս դի Սարգսին էիր ցուցմունք ու յորդոր տալիս,—գիմում է նամակի հեղինակը Մինաս վարդապետին—որոնց համաձայն նա մեզ էր ուսուցանում և պահպանում, այնպէս էլ մի թող այժմ մեզ^{†*})։

^{*}) Անդ, fol. 10 v.

^{**}) Անդ, f. 11 r. և 12 v.

^{***}) Անդ, fol. 9 v.

[†]) Անդ, fol. 11 r.

^{†*}) Անդ, fol. 12 r. Այս գիմումին ընթացք տալու համար Մինաս վարդապետը գնաց Պետերբուրգ, ուր նա 1725 թ. 19-ն օգոստոսի թուակիր մի գրութեամբ գիմում արեց Կատարինէ Ա. կայսրուհուն յօգուտ Գիլանի հայերի։ Տես ներկայ յօդուածի յաւելումները։

Լսելով այն մարդու ծառայութիւնների մասին, որը բոլորի վկայութեամբ իր զինուորական գործունէութեան ընթացքում «երբէք ձիուց թամբ չի վերցրել», զեներալ Մատիւշկինն իր ցաւն է յայտնում նրա գործակիցներին: 1724 թուի նոյեմբերի 10-ին ստորագրուած կայսերական ուկազով Մատիւշկինին հրահանգուած էր տեղ տալ Գիլանում Ղարաբաղի և Ղափանի շրջանի հայ զաղթականներին և նպաստել նրանց տնտեսութեան վերականգնմանը*): Գնահատելով հայերի կատարած դերը՝ զեներալը գալով Ռէշտ հրամայում է նաև ըստ կարելոյն մեծացնել հայ կուռդների թիւը. սակայն այդ հրամանը հնարաւոր չէ լինում շուտով իրագործել, որովհետև Գիլանում քիչ հայ էր մնացել, իսկ դրսի հետ հաղորդակցութեան կապերը կտրուած էին լիովին**): Անդրկովկասի հայերն էլ, ինչպէս յայտնի է, չը հետևեցին կայսերական հրաւերին ու շարունակեցին մնալ իրանց երկրում: Երևում է, որ քաղաքականօրէն յուսախաբուած հայերի համար պատերազմը կորցրել էր արդէն իր նախկին հմայքը: Այդ տեսակէտից խիստ բնորոշ է Գիլանի հայ խմբապետի դիմումը Մինաս վարդապետին՝ միջնորդութիւն յարուցանել, որ հայերին ևս թոյլ տրուի թալանել և գերեվարել թշնամուն, ինչպէս այդ մահմետականներն են անում. «Դրանով, շարունակում է Մինաս վարդապետի թղթակիցը, մեր զօրքերը կարող են շահագրգռուել՝ ճակատուելու թշնամու հետ. բացի այդ, մուսուլմանները, տեսնելով մեր թուլութիւնը, այն, որ մենք չենք կողոպտում և չենք գերեվարում նրանց, աւելի յանդգնօրէն են յարձակւում մեզ վրայ»***):

Մատիւշկինի գալուց յետոյ հայերը՝ նրա հրամանով՝ մասնակցում են 1724 թուի դեկտեմբերին Գիլանում վերսկսուած պատերազմական գործողութիւններից երկուսի մէջ և վարձատրւում իրանց քաջագործութիւնների համար: Առանձին ուշադրութեան է արժանանում Պետրոս Գիլա-

*) Эзовъ, անդ. № 259.

**) Дѣла арм. 1725, № 1. fol. 9 v. fol. 13. r. v.

***) Անդ. fol, 12 r.

նենցի հաւատարիմներէց Աղազար անունով մէկը, որը ստանում է ռօտմիսորի և հայկական էսկադրօնի հրամանատարի աստիճան: Աղազարը՝ յետագայի Լազար Խրիստաֆօրովը՝ ռուս զենեւալի աստիճան ստացող առաջին հայ զինուորականը, եղաւ այսպիսով Գիլանենցի սկսած գործի շարունակողն ու ղեկավարը:*)

* * *

Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն անշուշտ մէկն էր ժամանակի եռանդուն և արգասաւոր հայ քաղաքական գործիչներից: Ճիշտ է, նա ապրեց գաղութային հայութեան մէջ, սակայն նրա գիտակցութեան մէջ անդրադառնում էր պարսկահայ ընթացիկ կեանքն իր ամբողջ ծաւալով. հայկական էսկադրօնի հիմնադիրն ու ղեկավարն ապրում էր «հայոց ասկի» փրկութեան համար մտահոգուած «հայոց ասկարի» կեանքով: Ո՞ւնէր նա արդեօք ազգային-քաղաքական խնդիրների մասին իր մշակուած ծրագիրը՝ չգիտենք. գիտենք միայն, որ գործնականի մէջ ժԸ դարի քաղաքականօրէն մտածող ու գործող խոշոր հայ առևտրականների նախահայրն է նա: Եւ եթէ յիշենք, որ սրանցից միայն նա ընկաւ հայ ազատագրական պայքարի մէջ՝ այն ժամանակ կրկինի նա և միակ իսկական զինուորը հայ կապիտալի քաղաքական պատմութեան ամայի դաշտում:

Ա. Յովհաննիսեան

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

Մինաս վարդապետի գեղուցումը Կասաբինէ Ա. կայսրուհուն Գիլանի հայերի մասին **):

Թ՜ւ ռճ՜հդ օգս՜տս Ժ՜թ

1. Թ՜րեղոմս լսումենք որ ա՜մ կող՜մնէ իմց՜լեն որ հա(յ)քն

*) Անդ. fol. 11 v. և ЭЗОВЪ № № 303, 304, 305.

**) Ներկայ վաւերագիրը կազմում է Մ. Դ. Ա. Մ. Ի. Դ. Дѣла арм. 4725, янв.—іюль. № 4-ի գործի ff. 27 r—28 v. նոյն գործի ff 34 r—

Թ՝գի շքի տկուսն են և հիմիկս այլազգիքն ամեն կողմնէ կռիւ
գլխեն մեր ազգի վր շտ նեղութ քշումեն թուրքից և աճ
այլազգեց. և լ ամէ որ մեր ազգն մե(ծ) իմի՞ոյթօռի ուխտին
և հր՝մնին հն՝գնդլ նեղութի քշմեն և յոյս ունին որ մեծ թղրէն
ողրմութ լինի իւրնց:

2. Հիմիկս ձէն կ'յ և մ'րդ մէջ անկ'լ որ հ'յքն խզլւ'շի
հետ մին դ'ունն շտ ինքմեն խոստ'ցլ թէ մեծութի թէ խ'զնա որ
ինչպէս ուղեն'ն այնպ'ս առնեն. մեր ազգն անշ'րժ մեծ թ՝գի
ուխտին վր հս'տտ կ'ն կ'պծեն, Աճ մի ար'սցէ եթէ Պ կողմից
անօրէնքն գնան չեն դիմն'լ. վ'ս էս պ'տճառիւ ու թ՝գի չունին
կ'մ խ'զնյ ճէպախնյ (для того что ни главы ни казны ни ар-
тилерии неимѣютъ). ո'պ այս չ'փ ժ՝մկ որ կռիւ տ'լիս են աճ է
ն'ց պ'հալ'ն մինչ այսօր. այլ ո'րյ եթէ մին ողրմութ չի լինի
մեծ թ՝գրէն մեր ազգն չեն կ'րել դիմն'լ որ տուչմնն շտցերէ
ին՝պս ձեր մեծութ յ'տէ. յետոյ ձեր զօր'ցնլ շտ դժվրու'թ կու
լինի աճնց ն'ց. գէրն այն յերկրների բ'լնիքն և ինչ ս'հմնքին
գիտկեն. թ'րեղումս անօրէնքն աճ տեղիք իւրնց հմխ'ոհուք
բերթ և ճն'պրհերն ըսկալ կու կ'պեն (нынѣ противъ всѣхъ своихъ
непріятелей по дорогами пути пресѣкли по положенію и обык-
новенію таможенныхъ мѣстъ)

3. Եւ այլ կի'լնու եկճ գիրն յ'տէ ձեր մեծութ. որ էն քն'ի
մրդ'իքն էն տեղն կան. Ամենն մեծ պեղ'րկնին իւրնց առետրին
ձեռ վեր առին և թ՝գի ծ'ոյուէ են աճնց տօնլղ ինչպս ձեր
մեծութ յ'տէ որ էլ փող չի մն'ց ամենն պ'րտքօվ մեծ թ՝գին
խողողի միջումն են մինչ այսօր. Յերփ ճնտ'ոլ մաթուշկն հանին
մին ս'կւ օգնութի արերէ ինչպս յադէ ձե'րմ մեծութ:

4. Եւ այլ ովոք մեր ազգէ որ մեծ թ՝գի լոյս անունն լսումեն
գալիսէ կիլան ինչ ապ'րնք վեր դնում է. ինքն մեծ թ՝գի սիրուն
գնո՞մէ կռիւ և իւրնց մահն չեն ափսոս գալիս որ լինի աճ
յ'ղթեն զտ'շմնն որ թ՝գի անունն բճ'րնյ և տուչմնն հ'լծի, ինչ
խ'զնյ կ'մ էրաղ որ ձեռէ ընկնում իւրնց չեն տ'լիս:

5. Եւ այլ թ'րեղէս յեռ'ջ կիլ'նյ մին գիր արեկ ինչպս ձեր
մեծութ յ'տէ. և էլ էն գրումն գ'րծէ թէ այդ կողմից մեր ազգէ
ք'նի որ պահ'մ կու դա կովի սէր հւ'տլի մր'դ և թ՝գի հ'րմնն

53 Դ. գտնում ենք սրա ռուսերէն ազատ Թարգմանութիւնը. հայերէն
քնազրի դժուար ըմբռնելի դարձուածքների հանդէպ դնում ենք Թարգմա-
նութեան համապատասխան պարբերութիւնները:

հետ բերես զերն մեր ազգէ ք'նի շ'տ լինի բ'րի է որ ինչ տեղիք գն'ն թ'գի զօր'ցն մին կողմնէ խ'ֆիլ պ'կսու'ի չի հանդիպի որ լինի մեզ ամօթ.

6. Եւ այլ իմ խնդիրքն այսէ մեծ թ'գրէն երբ մեր հ'յերն որ կռուին ինչ ձեռ ընկնի իւրնց լինի ճեպխանէն ի զատ (вперед артилеріи). զէրն փողի և ինչ ապ'րնց սիրոյ սրտով կռիվ կու մ'տնն և օվ ոք որ լսէ սէր առ'լ ամէն կողմէ ուժ առ'լ կուգ'ն բզմնն. ինչպս անօրէնք անող'րմբյբար մեր ազինքն թ'լնում և գերի վ'րեց. այնպէս հ'րմն լինի թգրէն որ ինչ զինվոր ինչ թլ'ն և գերի ա'ռն իւրն լինի. ինչպս որ անօրէնքն այնպէս թ'լն առ'նելով զօր'ցն. երբ մեծ թ'գէն ա'յսպս հրմն տ'յ բ'գմ մ'րդիք պահամ կու լինի և 'մ հկուկց դէմ պահպն (то много сыщца, а что приказано будет оставлять то можно остов(л)ять.)

7. Եւ այլ թ'րեղէս յեռ'չ անչ'փ խնդ'րլս թէ կան'ցլրումն թէ կապինէթումն էն իմ խնդիրք բ'նեբին ճու'պն քևխի'ց և անտոն փօփին հետ ուղ'րկերէք. ապ'յ ձեր մեծու'ե յ'տէ որ այն կողմի ճնարհերն կ'պէ. մինչ այսօր խպ'ր չկ'յ ած գիտէ թէ ողչ են թէ մեռ'ծ. ապ'յ կը խնդրեմ մեծ թ'գուհուդ ինչպս ող'րմծ հոգի լոյս թ'գն ողորմու'ի արեց յեստի յեռ'չ հրմն'ւ այն կողմն մ'րդ ուղ'րկեց որ շ'տ ու'րխու'ի եղև ն'ց. կրկին կու խնդրեմ մին հր'մն նշն տ'յ որ մէ'լմ անենք այն մերայնոց որ չի յուսահտին. գերէ որ թ'գրն առ ա'ծ փոխփոխեցւ (sic!) կու լսեն շ'տ տրտմու'թ կու լինի ն'ց կու յուս'յ հ'տին ն'ր հ'մր թգոհէն հրմն ն'շ'ն կու խնդրեմք որ լուայ հոգի թ'գին խոստց'լն և անչ'փ աշխտնք զուր չի կօրի և իւր յիշտ'կն մն'յ յւիտ'ն որդոց որդի. և մերո ք'նի դարվա չր'չ'րնք և նեղու'ին զուր չի կօրի և մերս հոգոյ մեղք լինի. զէրն մեք ն'ց մեծ կ'յսերի 'թ'յ շինու'ե և ք'չու'ե բ'րու'ի աւելօք ծանուցեր եմք հնապ'զ որ ն'ք անշր'թ կան ի սէր թգւրին. և բազմապ'տիկ հ'րսթ (sic!) կ'յին տեսնել և ճշմտու'բ ծռ'ել մեծի Ար'քյի:

8. Եւ այլ թ'վ 1701 այն ոմն'ցնէ խորհրդի նշնօփն եկինք մեծ իմփեռ'յթօռի զուլուղումն մեծ իմփեռ'յթօռն զմեզ ընդունեց և իւր բ'րի շղվթօփն պ'հեց մինչ այսօր. որ մեք իւր ինչ հ'րմլ բանին ճ'շմտու'բ կու ծռ'յեաք ինչպէս ձեր մեծու'ե յ'տէ. Ա(յ)լ տ'յ Ա'ծ մեր մեղ'ցն բ'րկ'ցւ որ մեր մեծ ահապ ինփեռ'յթօռն առ ա'ծ փոխեց'ւ կ'մքն ա'յ է. ինչպս որ այն լոյս թգ'րին ինչ հր'մնին կ'տրլ սիրով հ'նզանդէ'ք նոյնպէս հ'նզնդեմք մեծագու'նեղ իմփեռ'յթօռից մեծ թգուհուն Կ'տրին Ալքսեվնյ և իւր բ'րի

յիշտկցն. ինչպէս որ իւր տէր լոյս թգ՛ւն զմեզ իւր շաղվթօվն պահելէ կու խնդրեմք մեծ՝յգունեղ թգուհուն որ նոյնպէս իւր շղվթ ողորմութենն մեզ վերէն պէս չունէ մեզ և միրանոցն. որ ինչպս մեծ իմէն՝յթօն իւր սէր առ՛լ կ՛ման առջի ա՛յ. ևս մր՛դկն ուխտ՛լէ զ՛յն հ՛յոց ուխտն կտրել թէպէտ յե՛ռջ այս խորհուրդն ծածուկէր միան կարծիք կ՛անէին. Այսօր էն ամէ որ ա՛մ ազգի հոչկ՛լ յ՛տնի եղև որ այլ հն՛ր չէ ինչ հն՛րիւ ծածկե՛լ կ՛մ բնկան ճ՛շմտ խ՛ղղուի առնել. Ահ մեծ շհ՛կնն ձեր մեծուհն որ զայն ուխն կտ՛րել. գէրն այս երկրի տիրոջ հ՛կոկորդքն ամէն կողմնէ անթիւ է աներևութաբար. եթէ ա՛յ ուժովն ջանք զնէք որ այն էր ազգ վր՛ցի և հայք որ ձեր՛մ թգ՛ւն ծ՛ոյուհ պահէք ա՛վ ա՛մ հկ՛ոկորդքն միջակտուր ամօթի լինելոցեն որ այն ա՛մ հկուհ. ղուռ և թյնյերն (sic!) քստ իւրաք՛նչիւր սէնթի կողմն կու պահեն. որ ձեր զօրց և յերկրի պէկսութի չի հանդալիր ա՛վ. ինչպս որ այսօր խ՛յրթ և եղթիարուհին ձեր՛մ թգրուէ. և եթէ այն էր ազգն ձոռ՛ց գ՛նն այլ յետոյ հ՛նրք չէ տնջուհի լինիլ. որ այսօր հ՛սլ ն՛ց վաղջանն. և եթէ հոգի ե՛լնէ այլ ոչ դ՛ոնյ. ի նոյն. որ ն՛ք բոլորովին ամէնն սէնթ աներևութաբար իւրնց ինչ պէթ՛կկն զօր՛ց թէտէրուքն կու լցուցնեն:

9. Եւ այլ աստի յ՛ռջ որ ևս թգի հրմնէն խզլպաշն զնց՛ելի յ՛տնի ելաւ որ օսմանլուն և բուխ՛րու հաճիք էր միմիայնս խօսք տու՛լ որ իւրնց կողմ մեղէն տէրէ. Աստր՛պտ և ինչ պի՛տնի տեղիք բերթք և նաւք հատ՛տեն և ճնպր՛քն կ՛պեն որ ինչ ուրիշ ազգ ֆո՛նկ կմ ուռուք փութփար՛դք թախիխ կու զան համ ձեր երկիրն քնտի կ՛մ մեզ ամէն կողմէ զարր և անհնգտուհի. սիրով միարան լինիք ա՛մ սունիք որ մերո մահմէտակն՛ց փութ փր՛դ ն՛ցէ ձեզ և մեզ պկսութի չի հանդալիր թէ ծօվէ թէ ց՛մքէ: (...«и извѣстился тамо что турки съ бухарцами согласились по перегу Каспійскаго моря около Мазандарана, Астарбата и протчихъ угодныхъ мѣстахъ построить крѣпости и сдѣлать карабли. И до роги пересѣчь дабы изъ другихъ странъ изъ Россіи пріѣздъ прекратить ибо де когда ивоземцы и россияне въ тѣхъ мѣстахъ усилятся то бухарянь будутъ разорять такожь и имъ туркамъ не безъ опасности будетъ. И для того де надлежить намъ по единоверію быть въ согласіи и чтобы намъ не было разоренія какъ моремъ тако и сухимъ путемъ.»)